

Kmečki upori, vzroki in posledice Tolminskega punta leta 1713 ter njihov vpliv naliterarno ustvarjanje

Elia Bastjančič

Abstract: Starting from the Fifteenth Century, the Austrian Empire was crossed by a rampant discontent among the peasants, crushed mainly by the growing tax burden: in 1478 there was a revolt in Carinthia and Styria, in 1515 in Carniola, in 1573 in Slovenia and Croatia. On 17 March 1713, after the arrest of some protesters in Tolmin, a crowd from the Isonzo and Vipava valleys stormed Gorizia under the leadership of Ivan Gradnik, Andrej Laharnar e Gregor Kobal, being routed by the imperial troops. The failed enterprise, as well as the subsequent bloody hanging of the insurgent leaders in Travnik Square in 1714, had great echo in the later Slovenian narrative. This essay reconstructs their influence by focusing on the literary production of Ivan Pregelj (1883-1960) and in particular on the novel *Tolminci* and the tale *Matkova Tina*.

Keywords: *Tolmin peasant revolt, Tolminski punt, Slovenian literature, Ivan Pregelj, Tolminci, Matkova Tina.*

Zgodovinkso ozadje in družbenoekonomske dinamike, ki so privedle do vstaje

V XV. stoletju so bile spočete krize, ki so se v celoti izoblikovale v naslednjem obdobju. Temeljno obliko fevdalne

rente so tvorile dajatve v naravi (desetina) in tlaka¹. To se je v novem času spremenilo; blagovna renta je pod težo ekonomskih zakonov postala denarna. Razmerje med celotnim čistim dohodkom kmetije ter med celotno obremenitvijo v korist zemljiškega gospoda se je poslabšalo. Čisti dohodek kmetije se je zmanjšal iz več razlogov. Zemljiški gospod je dobival po urbarju² določeno in zakonito odrejeno vsoto, ki je ob padanju denarne vrednosti postajala preneznatna. Zato je višal stare in uvajal nove dajatve, kar je imelo za posledico mnoge nepravilnosti v odnosu do podložnikov. Na prehodih iz ene dežele v drugo so vse številnejše mitnice³ in zvišane mitninske pristojbine⁴ znotraj dežel kmetom zmanjšale, plemstvu pa večale dohodek. Naraščale so tudi carine na ogrsko-nemški državni meji med hrvaškim in slovenskim ozemljem. Posledice so se kazale v skromnejšem obsegu kmečke trgovine. Nezadovoljstvo na deželnoknežjih posestvih je dodatno krepila še zahteva, da nosilci kmetij svoj dosmrtni užitek (zakupno pravo) z nakupom spremenijo v dedno pravico do kmetije (kupno pravo). Zaradi vztrajnega nasprotovanja kmetov namera deželnega kneza v glavnem sicer ni uspela, je pa v podložništvo potisnila skorajda ves maloštevilni sloj kosezov⁵, ki niso mogli z listinami dokazati svojih starih pravic do posesti⁶. Na kmečki stan so se zgrnile še drugačne nadloge. Poleg različnih vojn so ga trli zlasti turški napadi, ki so bili v začetku XVI. stoletja tako rekoč stalni. Za obrambo dežele so se uvajali izredni davki. Kmet je bil torej pritisnjen ob tla. Zaradi privilegijev, ki so jih imeli drugi stanovi, je kmet izredno občutil breme časa, kar je vzbudilo močan val nezadovoljstva.

¹ V fevdalizmu podložniško obvezno neplačano delo zemljiškemu gospodu, SSKJ.

² Knjiga s seznamom dohodkov zemljiškega gospoda od podložnikov, Slovar slovenskega knjižnega jezika. (2000). Ljubljana: DZS.

³ Mitnica je stavba v za pobiranje mitnine.

⁴ Pristojbina za trgovsko blago.

⁵ Pripadnik sloja svobodnjakov.

⁶ P. ŠTIH, V. SIMONITI, *Na stičišču svetov. Slovenska zgodovina od prazgodovinskih kultur do konca 18. stoletja*, Modrijan, Ljubljana 2010, str. 246.

Nezadovoljstvo se je širilo tudi med meščani, ki so zaradi turškega prodiranja izgubljali trgovino z Ogrsko in Hrvaško. Kmečki stan se je skliceval predvsem na "staro pravdo", kar pomeni na stanje dolžnosti, kot je bilo določeno in zapisano v urbarjih⁷. Na tak način bi se kmečki sloj dvignil k novim oblikam gospodarstva, ki bi ne bile več vezane na stare nepravilne tlačanske vezi. Vse to je vodilo v boj proti fevdalizmu. V tem boju so imeli pomembno vlogo kmečki upori ali punti. Med 1458 in 1573 beležimo celo vrsto takih uporov⁸. Marca 1478 se je začela velika vstaja v nemški Dravski dolini nad Beljakom ter se razširila po slovenski Koroški do Podjune na vzhodu: kmetje so sami hoteli urejati odnose z vladarjem, braniti deželo pred Turki namesto dragih najemnikov, hoteli so prevzeti vso sodno oblast iz rok plemstva in odstavljati neustrezne duhovnike.

Od konca februarja do konca junija 1515 se je na Slovenskem vršil največji punt. Leta pred njem so bila izrazito negativen čas za slovenskega kmeta – beneška vojna je od leta 1508 naprej, ki je na zahodu hromila trgovino, vedno novi državni davki za vojne potrebe so vse bolj pritiskali na kmečke sloje. Vsemu temu sta se dodali še kuga, lakota in potres, ki je marca 1511 zelo razdejal Kras, Notranjsko, Tolminsko in Gorenjsko. Leto za tem se je odvijal množični upor na Ogrskem. Kmečke zveze na Tolminskem, Kočevskem, Dolenjskem in Štajerskem so predstavljale žarišča več hkratnih uporov, ki so marca 1515 že prerasli v množična zborovanja ter obračune s plemstvom. Po sredini maja so uporniki osvajali gradove in pri tem terjali staro pravdo, torej obveze v zapisanem obsegu urbarjev⁹. Beseda punt izhaja iz nemške besede bund, kar pomeni združitev (v tem primeru ljudska vstaja). Kmečki upori so zgodovinsko pomembna prelomnica. Z njim je ljudstvo slovenskih dežel stopilo v zgodovino z željo, da bo poglavitni akter svoje usode

⁷ J. POGAČNIK, *Slovenska Književnost I*, Državna založba Slovenije 1998, str. 85 – 86.

⁸ *Ibidem*, str. 88.

⁹ A. HOZJAN, D. POTOČNIK, *Zgodovina 2*, DZS, Ljubljana 2009, str. 192.

na lastnih tleh¹⁰. To pomeni, da so kmetje v tem času čutili pripadnost istemu sloju. O tem nam priča tudi njihova himna, ki se začenja z besedami:

Le vkup, uboga gmajna [...]

Gmajna izhaja iz nemške besede *gemeind*, kar pomeni srenja. Iz tega je lahko razumeti, da so kmetje čutili, da jih med sabo veže nek skupni interes, oz. prizadevanje za pravičnejšo obdavčitev in zmernejšo porazdelitev bogastva. Omenjeno pesem prvič najdemo na letaku iz leta 1515. Iz njenega besedila razumemo, da so se kmetje med seboj pogovarjali v slovenščini, zato so se tudi jezikovno zoperstavili fevdalcem, ki so uporabljali nemščino, oz. italijanščino.¹¹

Leta 1573 se je vršil hrvaško-slovenski kmečki upor; organizacijsko je bil od vseh najbolj dovršen. Bil je edini, ki se ni oziral na državne meje, saj je sprva zajel Hrvaško Zagorje in se takoj razširil na Štajersko. Vodja puntarjev je postal vinogradnik iz Hižakovca pri Doljni Stubci Ambrož Gubec, s puntarskim imenom Matija. Uporniki so hoteli pobiti gospodo v Zagrebu in ustanoviti cesarsko namestništvo. Sami bi nato pobirali davke ter skrbeli za vojno krajino, odstranili bi župnike in izbrisali državne in pokrajinske meje. Do prve vstaje je prišlo že v noči med 8. in 9. avgustom 1572¹². Plemstvo je upornike premagalo pri Krškem.

V dvajsetih letih 17. stoletja se je kmečki položaj še posebej naglo slabšal, saj se mu je dokončno zaprl italijanski trg za trgovanje z živino, država je strožje nadzorovala monopol v prometu z najpomembnejšimi vrstami blaga, prizadelo pa jih je tudi razvrednotenje denarja. Aprila 1635 so se zbrali kmetje iz

¹⁰ J. POGAČNIK, *Slovenska književnost I*, str. 88.

¹¹ *Ibidem*, str. 91 – 92.

¹² Š. BARBARIČ, *Kmečki upori v slovenski umetnosti*, Slovenska Matica, Ljubljana 1974, str. 10.

okolice Vranskega, Laškega, Trbovelj, Gornjega Grada in napadli graščake. Zaradi slabe organizacije je bil tudi ta punt neuspešen.

Kmečka vstaja na Goriškem

Tudi na Goriškem je avstrijsko cesarstvo zaradi vojnih stroškov povišalo prispevke in uvedlo nove davke. Izterjavo teh pristojbin so goriški plemiči zaupali tedanjemu goriškemu pisarju Jakobu Bandlu. Ta je s pomočjo dvajsetih biričev tolminskemu prebivalstvu že odvzel živali in živež kot nadomestilo za neplačane davke. Poleg tega je množico Tolmincev, ki je protestirala v Gorici, dal aretirati.¹³ To je med tlačani sprožilo pravo ogorčenje, zaradi česar se je 17. marca 1713 po Tolminskem razlegalo zvonjenje, ki je naznanjalo začetek vstaje. Pod vodstvom Kobala, Laharnarja in Gradnika je množica demonstrantov vrdla v Gorico z zahtevo po izpustitvi tovarišev. Ko je mestni guverner grof Strassoldo opazil, da trume protestnikov ne bo mogel obvladati, je poslal svoje predstavnike, plemiča Radetiča in grofa Formentinija, na pogajanja z uporniki. Po pestrih pogajanjih so Gregor Kobal, Andrej Laharnar in Ivan Gradnik dosegli oprostitev davka na meso in vino ter izpustitev tovarišev. V tem trenutku je dacar Bandel zaslutil, kaj se dogaja, zato je zbežal, vedoč, da mu uporniki strežejo po življenju. Njegov sum je bil utemeljen, saj so mu še isti dan zažgali domačijo.

V naslednjih dneh so v Gorico dospele novice o drugih umorih v okolici; Strassolda pa je najbolj prizadela vest o poskusu napada na devinski grad. Vse te novice so goriškega guvernerja prepričale, da za pomoč prosi cesarsko vojsko. Konec maja je prispela cesarska vojska 400 krajšnikov in 200 konjenikov z nalogo, da preveri in nadzoruje dogajanje na Tolminskem in v Vipavski dolini. Ko so domačini slišali za to

¹³ R. GABANELLI, *Tolminski punt 1713*, Tolminski muzej, Tolmin 2012, str. 9 – 11.

vest, so se čutili izdane, zato so se odločili za ponovni upor. Kdor se ga ni udeležil, je doživel linčanje, češ da je ovaduh ali kolaborant z oblastjo. Cesarjeva vojska je medtem neusmiljeno lovila vstajnike in polnila grajske ječe. Istočasno so se vršili tajni procesi, ki so se zaključili s smrtno obsodbo za Ivana Gradnika, Andreja Laharnarja in Gregorja Kobala, ki je bila izvršena 21. aprila 1714 na goriškem Travniku.¹⁴ Kobalovo in Gradnikovo truplo so nato še razčetverili, Laharnarja pa so pokopali na pokopališču, ki je nekoč stalo ob cerkvi sv. Ivana.¹⁵

Tolminski punt v slovenski prozi

Dogodki iz leta 1713 so se tako v ožjem kot v širšem okolju zakoreninili v spomin; številni avtorji so v svojih delih omenili dogodke iz tistega časa. Široka tematizacija kmečkih uporov je predvsem posledica strukture samega zgodovinskega fenomena. Za to strukturo je odločilno nasprotje, ki nastaja med hotenji individualne dejavnosti in abstraktnim pravom državne ureditve (v našem primeru gre za nasprotje med kmeti in fevdalnimi normami). Tako nasprotje, ki ga srečamo vzdolž celotne zgodovine, ga avtorji lahko predstavijo le s pomočjo likov, ki nam predstavljajo zgodovinska in socialna protislovja. V opisovanju motiva kmečkih uporov ni odločilno prepisovanje podatkov, temveč umetniško prikazovanje dogajanja in njegovih udeležencev.¹⁶

Med najpomembnejše ustvarjalce, ki so v svojih delih spregovorili o tolminskem uporu, sodi slovenski pisatelj in profesor Ivan Pregelj.

Ivan Pregelj se je rodil leta 1883 pri Sv. Luciji na Tolminskem. Gimnazijo je obiskoval v Gorici, nekaj časa je bil v bogoslovju, nato pa je študiral slavistiko na Dunaju. Kot gimnazijski profesor

¹⁴ *Ibidem*, str. 16

¹⁵ V. KORSIČ, *Cerkev sv. Ivana Gorica*, Grafica Goriziana, Gorica 1997, str. 38.

¹⁶ Š. BARBARIČ, *Kmečki upori v slovenski umetnosti*, str. 76.

je služboval v Gorici, Parizu, Idriji, Kranju in Ljubljani. Umrl je 1960.

Zaradi vpliva mladostnega okolja in po Jurčičevem in Tavčarjevem¹⁷ zgledu se je Pregelj posvetil predvsem zgodovinski povesti in romanu. V zgodovinski snovi vidi predvsem antiteze duha in telesa, reda in nemira, greha in nedolžnosti, padca in odrešenja, zlasti pa duhovnega in telesnega.¹⁸

Tolminci

To je prvi Pregljev zgodovinski roman, ki je najprej izšel s podnaslovom Tlačani. Snov je tolminski kmečki upor iz leta 1713 – 1714. Roman je kronikalen. V Goriškem pokrajinskem arhivu hranijo dokumentacijo iz leta 1713, ki pričajo, da se je Pregelj pri pisanju Tolmincev resnično poslužil zgodovinskih virov. S posameznimi akti pa je pisatelj različno ravnal: nekatere izmed njih je – dobesedno prevedene - vnesel v svoj tekst, iz drugih pa citiral le odlomke ali pa celo vsebino posameznih virov prilagodil značaju junaka. Takšen je primer župnika Murovca, ki piše kroniko tedenskih dogodkov.¹⁹

[...] V tem mesecu maju Gospodovega leta sedemnajst sto trinajstega so se godile na Tolminskem in drugod po deželi prečudne reči. Vsi podložniki so se vzdignili proti vsej gospodi in spravili v najhujšo deželo nevarnost tam in genere quam in particularibus. Šest tisoč Kraševcev je vstalo in so šli nad grad Devin, ki ga je s svojimi zastražil grof della Torre. Gospod della Torre je dal nanje streljati. Nekateri so zbežali, drugi so pobegnili, videč, da gradu ne zmorejo. [...]

¹⁷ Josip Jurčič in Ivan Tavčar: slovenska pisatelja iz 19. stol.

¹⁸ J. KOS, *Pregled slovenskega slovstva*, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1980, str. 322.

¹⁹ M. ČEŠČUT, *Veliki tolminski punt*, v M. Cenda, *Besede naših dni*, Deželni šolski urad, Trst 1991, str. 46.

[...] Item so napadli grofa Petača podložniki graščine
Zavrh. Grofa in sina so hoteli umoriti, pa ju je Bog rešil iz
nevarnosti ex manu rebellentium in sta zbežala v Trst.
[...]
[...] Še slišim, da so v Dornbergu pregnali gospodo.
Gospa grofica Rabatta je morala zbežati v Gradiško.
[...]²⁰

Ob branju romana takoj spoznamo, da nam vsebina celotnega dela priča, da Preglja zanima nasprotje med umetno baročno kultiviranostjo plemstva in robatim a pristnim etosom kmetstva. Nasprotje obeh razredov razume kot tragično danost življenja.²¹

Pregljeva svojevrstna moč je predvsem v tem, da resnične dogodke odeva s skoraj mistično meglo, tako da se v posebnem občutju spajajo zgodovina in legenda, ljudsko življenje in gospodarski red, vera in praznoverje. Trdno stoje samo dejstva trpljenja, smrti in hudodelstev. Sredi prividov leži le gola zgodovinska resnica. Na to je treba opozoriti, ker je bila snov nevarna. Zapeljevala je v pristranost nasproti tuji gospodi in temu se v takratnem zgodovinskem trenutku okrepljenega nacionalnega čuta in vojne, ki se je vnela za priključitev Kraljevini Italiji slovenske zemlje, ni bilo lahko izogniti. Pisatelj je imel očitno srce na strani upornikov, saj so bili njegovi rojaki. Naj je bil še toliko prepojen s konservativno miselnostjo in razmišljal, ali je prav nasilno sprevračati stvari, ki so utrjene, in spreminjati tek življenja, je vendar z uporniki čutil, da je nered moral pripeljati do takega spopada.²² Kar so Rutar in nam neznani papirji ohranili kot zgodovinsko dejstvo, to je Pregelj postavil pred oči sedanjosti.

²⁰ M. CENDA, *Besede naših dni*, Deželni šolski urad za Furlanijo-Julijsko krajino v Trstu, Trst 1991, str. 44 – 45.

²¹ J. KOS, *Pregled slovenskega slovstva I*, str. 323.

²² L. LEGIŠA, *Zgodovina slovenskega slovstva VI*, Slovenska matica, Ljubljana 1969, str. 126–127.

Matkova Tina

Ta novela je po motiviki dostavek Tolmincem. Dogajanje se razvija na dveh nivojih: zgodovinska zgodba pripoveduje o tragični smrti dvanajstih voditeljev tolminskega punta na goriškem Travniku aprila 1714, Tinina zgodba pa nam izriše njeno ljubezen in nemoč.²³

Tina je kmečko dekle, zaročeno z Janezom Gradnikom, enim od vodij tolminskega upra; z njim je noseča, v sedmem mesecu se odpravi za drugimi Tolminci proti Gorici, da bi še enkrat videla Gradnika, preden ga umorijo.

[...] Videla je že čez množico. Tam so stali drogovi. Nad drogavi so viseli razmesarjeni udi človeških teles. [...] Pa kje je glava? Potem je našla Janezovo glavo, stopila prav k drogu in zajecljala: Saj me vidiš, saj gledaš! [...] ²⁴

Novela opisuje težko pot junakinje, ki spominja na svetopisemski križev pot. Na poti domov rodi v samoti in umrje, samo otrok jo preživi; pred smrtjo doživi še vizijo Matere božje.²⁵

Kaj je ostalo o puntu?

Veliki tolminski punt 1713, ki je sicer zajel sorazmerno obsežno ozemlje, ni terjal veliko smrtnih žrtev v primerjavi z npr. evropskim kmečkim uporom leta 1514, ko je transilvanski plemič György Dózsa²⁶ spremenil križarsko vojsko v revolucionarno armado, oklical republiko in odpravil fevdništvo, kar je imelo za posledico množični poboj upornikov, ali pa z

²³ M. CENDA, *Besede naših dni*, str. 57.

²⁴ *Ibidem*, str. 54 – 55.

²⁵ J. KOS, *Pregled slovenskega slovstva I*, str. 324.

²⁶ György Dózsa: madžarski vojvoda, ki je živel med 15. in 16. stol.

največjim slovenskim uporom leta 1515, ki je zajel Kranjsko, Štajersko in Koroško. Krvavo plačilo z usmrčitvijo enajstih tolminskih puntarjev leta 1714 je za daljši čas potlačilo upornega duha Tolmincev. Veliki tolminski upor 1713 je bil zadnji v vrsti velikih kmečkih uporniških gibanj na Slovenskem. Novi časi so pospešili propadanje plemstva in nastop meščanstva, razvoj industrije in delavstva. Kljub temu pa uporni duh ni bil povsem uničen. Ta se je ponovno razvil v 20. stoletju v boju proti potujčevanju, za narodovo svobodo in samostojno državo. Veliki tolminski kmečki upor 1713 pa je zapustil pomembne sledi, še zlasti na Tolminskem, nenazadnje se od leta 1974 zrcali tudi v grbu občine Tolmin, kamor ga je simbolno vtkala. Medtem ko je bilo v spominsko obeležje tolminskemu puntu v Tolminu postavljeno leta 1973, so v Gorici razmere za postavitev spominske plošče usmrčenim tolminskim voditeljem upora na Travniku dozorele šele leta 1992. Ob 300. obletnici velikega tolminskega punta je občina Tolmin na Mengorah postavila V spomin in slavo pogumnim možem, ki so tu snovali tolminski punt in 27. marca 1713 zazvonili k uporu spominsko obeležje, ki je bilo 25. maja 2013 slovesno odkrito na pročelju mengorske cerkve. Na spominski plošči je vklesana pesem Punt Alojza Gradnika. Kljub temu da je od velikega tolminskega punta minilo že 300 let, je bilo v zadnjem desetletju odkritih kar nekaj novih in pomembnih podrobnosti, ki so bile objavljene v različnih člankih številnih raziskovalcev. Posebno pozornost zasluži prof. Janez Dolenc, ki je med drugim odkril tudi pomemben dokument, ki je razkril imena usmrčenih 21. aprila 1714. Ta so bila dotlej neznana oziroma so se povzemala po Pregljevih Tolmincih.

Ob tristoti obletnici velikega tolminskega punta je založba Buča izdala ponatis Pregljevih Tolmincev, ki je opremljen z dvajsetimi ilustracijami akademskega slikarja Rudija Skočirja. Izvirniki so obogatili zbirko Tolminskega muzeja. Tolminski muzej se je še posebej skrbno posvetil obeleževanju punta in izdal strip Tolminski punt 1713 izpod peresa avtorja Remigia

Gabellinija, pripravil razstavo Nad Gorico po pravico, ustvaril katalog z istim naslovom in podnaslovom Tolminska v času velikega punta. Za širšo prepoznavnost in obeležitev 300. obletnice velikega tolminskega punta pa sta poskrbeli tudi Banka Slovenije z izdajo zbirateljskih kovancev, ki jih je oblikoval mladi oblikovalec Jernej Kejžar, in Pošta Slovenije s priložnostno znamko po zamisli oblikovalca Edija Berka.²⁷

²⁷*Zgodovina v šoli. Veliki tolminski punt*, št. 3, 4, letnik XXII 2013 [pridobljeno s <https://www.sistory.si/pdfPrikazovalnik.php?urn=35193>, 28. 8. 2021].